

Výuka sociologie v čase tání a v časech normalizace (1964–1989) (Kapitola o vztahu vědění a moci, vědy a politiky, reality a mýtoto tvorby)

MILOSLAV PETRUSEK*

Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy, Praha

Teaching Sociology in the Periods before and during Normalisation (1964–1989) (The Relationship between Knowledge and Power, Science and Politics, and Reality and Myth)

Abstract: After the Communist Party took power in Czechoslovakia in 1948, sociology, as a scientific field, was gradually abolished, both institutionally and effectively. It was excluded from the sphere of academia, expelled from post-secondary institutions, and replaced by the compulsory study of Marxism-Leninism. This article deals with the period in the 1960s when political changes in the Communist bloc and the relaxation of domestic political circumstances made it possible for sociology to be taught again at post-secondary schools, a period in which Czechoslovak sociology rapidly advanced towards international standards. This progress was abruptly interrupted by the 1968 invasion. The author uses institutional changes and individual human fates to illustrate how sociology in the pre-normalisation period was then gradually transformed into "Marxist-Leninist sociology", and how almost all those who had played an important role in reviving Czechoslovak sociology in 1963–64 were shut out. The article aims to demonstrate two basic points: the distinct way in which academic sociology in Czechoslovakia evolved in comparison with other countries in the Soviet bloc (especially Poland), and the relevance of this historical lesson for the younger generation today. The article is based on testimony from participants involved in these events, individual memories, and on records and sources dating from the period under observation.

Sociologický časopis, 2004, Vol. 40, No. 5: 597–607

1.

Běh historického času mění individuální optiku, v níž vidíme události minulé, a byli bychom špatnými sociology, kdybychom nevěděli, že ani my nejsme z vlivu této perfidní závislosti vyřáti. Jen tak, a nikoliv ze zlé či jakékoliv jiné vůle, se mohlo stát i sociologovi tak erudovanému, který s českou sociologií prožil dobré i zlé posledního půlstoletí, totiž Jiřímu Musilovi, že v článku věnovaném profesoru Možnému na-

* Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: prof. PhDr. Miloslav Petrušek, CSc. Fakulta sociálních věd UK, Institut sociologických studií, U Kríže 10, 158 00 Praha 5, e-mail: mpetrussek@seznam.cz.

psal: „...v letech 1965–1969 byl odborným asistentem na tehdejší *katedře marxistickoleninské sociologie* na Filozofické fakultě UJEP. Pro mladší čtenáře je nutno poznamenat, že tehdy všechny katedry sociologie nesly tento název“ [Musil 2002: 631, podtrhl M.P.]. Ačkoliv si ani zdaleka nejsem jist tím, jak moc „mladší čtenáře“ zajímá propadivý osud pojmenovávání kateder sociologie v letech 1965–1989, myslím si z hloubi duše, že je nutné některé věci sdělovat přesně a v dobových souvislostech.

Následující korekce na první pohled drobné a jistě nezáměrné chyby Musilovy je tak vlastně příspěvkem, převelice skromným, k sociologii vědění, pokud ji chápeme také nebo dokonce především jako teorii intervence mocenských struktur do procesu poznávání. A nemusíme jít ani tak daleko, abychom sdíleli Foucaultovo hluboké přesvědčení, že je nutno anulovat dosavadní konzervativní představu o autonomii moci a pravdy ve jménu teze o osobitém propletení, ba „komplotu mezi vědění a mocí, komplotu, který snad k pravdě nakonec vede“ [srv. např. Zybertowicz 1995: 181]. Ostatně, kdo by měl o tomto komplotu vědět více a důvěrněji než ti, kteří prožili a přežili totalitní režimy s jejich usurpací práva na jedinou sakrální Pravdu. Dříve, než to zapomeneme, jak říkají ve své pěkné knížce Libuše Koubská a Barbora Osvaldová [Koubská, Osvaldová 1999], připomeňme, jak to tedy „doo-pravdy bylo“ – zajisté s vědomím, že rankovský pozitivistický ideál absolutní objektivit je dnes již opravdu antikvitou. Některé věci však víme přece jen poměrně přesně, protože je můžeme doložit nejen vzpomínkami pamětníků,¹ ale i dokumenty a literárními prameny, takže je opravdu nemusíme jenom „sociálně konstruovat“.

Vědomě jsem se neomezil pouze na korekci drobné sémantické chyby: využívám tohoto podnětu, abych připomněl širší kontext vývoje poválečné, přesněji „*poststalinské*“ sociologie, protože jsem přesvědčen, že bez alespoň elementární představy o něm nelze rozumět ani vývoji v letech 1956–1970, ale konec konců ani současným intrageneračním sporům, které vedou „mezi sebou“ příslušníci generačně starší sociologické vrstvy.

Především tedy víme, že zápas o přežití sociologie na vysokých školách v rámci nově ustaveného společenského systému po únoru 1948 byl definitivně dobojován v roce 1950, kdy po doslova heroickém zápase brněnského I. A. Bláhy a pražského J. Krále (ten na rozdíl od Bláhy od samého počátku neměl o možnostech sociologie v podmínkách „diktatury proletariátu“ prázdné iluze) byly katedry sociologie zrušeny a sociologie zmizela z učebních plánů všech vysokých škol tehdejšího Československa.² Jeden z pilířů, patrně nejpodstatnější – institucionalizace každé vědy –, byl tedy komunistickým režimem eliminován. Ostatní pilíře, Masarykova sociologická společnost, výzkumné ústavy a časopisy zanikly současně nebo o něco málo dří-

¹ Děkuji především doc. Janu Sedláčkovi, jehož precizně vedené záznamy a neuvěřitelná paměť pro detail mi byly mimořádnou pomocí. Dostatečně zatím ještě nebyla využita dokumentace z Archivu dějin Univerzity Karlovy.

² Tento proces popisují podrobněji v jiném textu, kde také dokládám, že proces obnovy sociologie v 60. letech opravdu nebyl navázáním na „tradice předválečné sociologie“. To je zkreslená optika, podle níž je přání otcem myšlenky [srov. Petrušek 2000].

ve.³ Tento razantní útok na sociologii (v totalitních režimech ani výjimečný, ani náhodný) byl provázen tragickými lidskými osudy a vynucenou emigrací řady již významných a mnoha začínajících, nadějných sociologů (*pars pro toto*: Machotka, Ullrich, Nehněvajsa aj.). Období stalinismu v Československu bylo postupně a zdrženlivě (vždy s přiměřeným zpožděním nejen za ostatními „zeměmi socialistické soustavy“, ale dokonce za samým hegemonem – Sovětským svazem) vystřídáno obdobím relativního uvolnění, oněmi šedesátými léty, na něž se občas nostalgicky vzpomíná zejména mezi umělci (zhruba 1958–1969). Do procesu „tání“, či „oblevy“ (termín se generalizovaně používal podle názvu jedné novely Ilji Erenburga) byl v 60. letech včleněn i pokus rehabilitovat sociologii, jež byla do té doby paušálně označována za „buržoazní pavědu“ (kde ovšem byla v počestném sousedství kybernetiky, sémiotiky a genetiky). Revitalizace sociologie tedy byla součástí širšího a komplexnějšího procesu, jímž byl pokus o *kulturní revitalizaci*⁴ v té době již u nás sice méně transparentně násilnického, ale zato hluboce nudného a evidentně stagnujícího systému.

2.

Vzniku kateder sociologie jako samostatných pedagogických a vědeckovýzkumných pracovišť na vysokých školách předcházela poměrně široká diskuse o potřebě, ba nezbytnosti sociologie, diskuse velice nesnadná a dnes co do obsahu asi již i málo srozumitelná.

Věcně (dá-li se o věcnosti vůbec mluvit) se spor vedl o to, zda „historický materialismus“ (tedy marxovské „materialistické pojetí dějin“) plně vyčerpává celou společenskovědní problematiku, nebo zda je přece jen možné či dokonce snad nutné doplnit tuto disciplínu empiričtěji orientovaným studiem společnosti, než jaké je možné v rámci tradičního, spíše filozoficky orientovaného historického materialismu. Jistou potíž zde představovala existence „vědní disciplíny“, jež nesla označení

³ Zvláštní osud Společnosti pro sociální bádání Josefa Krále, která vznikla v roce 1937 jako výraz protestu vůči Bláhově a Chalupného Masarykově sociologické společnosti, zde nemůžeme sledovat. Tato společnost „pokračovala ve své diskusní a přednáškové činnosti i v průběhu budování socialistické společnosti, ačkoliv měla necelých 20 členů, jako samostatný vědecký spolek“ [Vaněk 1986: 208]. Ačkoliv jsem si vědom, že odkaz na Vaňka má v tomto případě stejnou hodnotu jako odkaz na Cibulkovy seznamy, nemám jiný informační zdroj. Společnost, která dodnes existuje a nechtěla se po roce 1989 spojit se Sociologickou společností, je vnějším kontaktům hermeticky uzavřena – k vlastní škodě. Důvody, proč ke spojení nedošlo, byly ze strany členů „Královy“ Společnosti naprosto legitimní a korektní: Sociologická společnost založená 10. dubna 1964 byla skutečně z větší části složena z „bývalých a současných“ marxistů: nejen z nich, ale především z nich. Snad až od poloviny 90. let je možné mluvit o tom, že Masarykova sociologická společnost (jak se přejmenovala Sociologická společnost v roce 1990, vrátivši se k „původnímu“ názvu) je legitimní nástupkyní Bláhovy Společnosti.

⁴ Tato kulturní revitalizace měla paralelní analogon ve snahách ekonomů o „reformu socialistického hospodářství“. Ale v tomto, jakož i v jiných případech šlo – parafrázujeme vědomě proslulý slogan – o kulturu vždycky až na prvním místě!

„vědecký komunismus“, která měla – v intencích svých tvůrců zakladatelů – vlastně substituovat klasickou, tradiční, ale „buržoazní“ sociologii. Spor se tedy vedl vlastně o *právo na autonomii oboru*, který byl autonomní v celém ostatním světě nejméně od 90. let 19. století.

V roce 1959 vychází první systematická studie o tehdejší západní empirické sociologii, jejímž cílem bylo „podat přehlednou informaci o stavu současné empirické sociologie... a dát širšímu okruhu čtenářů představu o povaze dnešní sociologie“ [Klofáč, Tlustý 1959: 5], protože „se v současné době u nás projevuje zvýšený zájem o západní sociologii“, který vede na jedné straně k „paušálnímu odsuzování něčeho, o čem existuje jen mlhavá představa“, a na druhé straně k vzniku „iluzí, které málo známé sociologii přisuzují objevy a úspěchy, které snad překonávají to, čeho dosáhla marxistická věda o společnosti“ [l. c.]. Proplouvání mezi Scyllou – nezbytností aspoň informovat – a Charybdou – odvést povinnou daň ideologickým božstvům – je v knize (231 stran) provedeno bezchybně: inteligentní čtenář se zorientoval opravdu snadno. Touto tezí není ani v nejmenším naznačeno, že by snad Klofáč a Tlustý v té době nebyli přesvědčenými marxisty, ale byli přece jen marxisty podstatně jiného typu než většina jejich vrstevníků. Ostatně Milan Machovec se v téže době také teprve probíral z těžkého snu o možnosti obrody marxismu dialogem s křesťanstvím, Karel Kosík chystá *Dialektiku konkrétního*, Ivan Sviták píše provokativní eseje o „lidském smyslu kultury“, Irena Dubská v roce 1963 vydává nenápadnou (a neprávem opomíjenou) studii o vzniku sociologie [Dubská 1963] atd. A to vše se děje v rámci marxismu nikoli oktrojovaného, ale stále ještě „žitého“, marxismu, v jehož vnitřní obrodnou potenci se stále ještě věřilo, ba věřilo se a sdílelo, že žádná systémová změna (a ta se předpokládala) se neobejde bez předchozí „nedogmatické“ marxistické analýzy (do této kategorie pak patří usilování oné slavné trojice výzkumných týmů: Richta – vědeckotechnická revoluce; Mlynář – politický systém; Machonin – sociální struktura).

Oficiální stanovisko k sociologii mělo ale stále ještě spíše tuto podobu: „Účelnou dělbou práce mezi historickým materialismem, vědeckým komunismem, politickou ekonomikou a ostatními společenskými vědami a v těsné souvislosti s výsledky sociálního průzkumu bude možno... vyčerpát celou problematiku společenského dění z marxistického hlediska, aniž by bylo nutné vytvářet novou disciplínu, marxistickou sociologii“ [Hrzal, Mácha 1961: 54]. Připočteme-li k tomuto „vnitrovědnímu ovzduší“ skutečnost, že stavem společenských věd se systematicky zabýval Ústřední výbor KSČ, jeho předsednictvo, sekretariát a zvláštní oddělení ÚV (usnesení „o stavu a úkolech“ společenských věd je nejméně dvacet, o interních instrukcích nemluvě), byl pokus o ustavení sociologie jako studijního oboru na vysokých školách jednáním téměř donkichotským. I *kdyby* výsledkem kompromisu mezi těmi, kteří věděli, že „bez sociologie to prostě nejde“, a těmi, kdo sociologii nikdy nedokázali odejmout pejorativní atribut „buržoazní“, byl vznik kateder „marxistické sociologie“, ⁵ bylo by to výrazem ducha doby – a výrazem nijak překvapivým. *A přece se tak nestalo.*

⁵ V žádné diskusi o sociologii vedené u nás v 60. letech se nemluvalo o sociologii marxisticko-leninské, vždy a výhradně o sociologii „marxistické“: termín „leninský“ se začal objevovat až po

3.

Výuka sociologie (bez přívlastků) byla na pražské Filozofické fakultě zahájena 1. září 1965 a k 1. lednu 1966 (tedy s jakýmsi, dnes již nedešifrovatelným časovým posunem) byl jmenován docent Eduard Urbánek vedoucím katedry sociologie na FF UK⁶. Urbánek jako vyhraněná osobnost (část studia, tuším, že kandidátskou přípravu, absolvoval v SSSR), ve své době šťastně spojoval hluboké vnitřní přesvědčení o prioritě marxistického vidění sociálního světa (jehož se nikdy nevzdal) s mimořádnou erudicí, pokud jde o znalost sociologie světové. Jeho koncepce výuky sociologie tedy stála na třech pilířích – na znalosti „obecné sociologie“ (s akcentem na marxistické pojetí dějin), „všech významných osobností a směrů soudobé světové sociologie“ [Urbánek 1968: 9], základních sociologických disciplín a soudobé sociologické metodologie s důrazem na dobrou znalost kvantitativních postupů a statistických procedur vyhodnocování dat. Urbánek kategoricky trval na „neudržitelnosti onoho pojetí, které chápalo sociologii vcelku jako buržoazní pavědu a logicky a fakticky nesprávně konstruovalo jen rozdíl mezi marxistickou a buržoazní sociologií“ [l. c.: 8]. Přes všechny peripetie – nedostatečnou připravenost učitelů (z počátku byli tři), minimální prostorové a finanční předpoklady rozvoje nového oboru, naprostou absenci novější literatury ze západu – se podařilo výuku zahájit a realizovat. V roce 1968 studovalo sociologii (obvykle v kombinaci s filozofií, ale také třeba s velice efektivně s japanistikou) 76 interních a více než 40 externích studentů.

Počátky renovovaného oboru byly poznamenány celkově složitou personální a zejména institucionální situací (obě se prolínaly, jak je v totalitních režimech obvyklejší než v systémech demokratických), kterou se sobě vlastním sarkasmem postihl jeden z „otců zakladatelů“ oboru v 60. letech Vojtěch Tlustý: „Slyšel jsem, že vztah mezi historickým materialismem nebo sociologií a vědeckým komunismem se řeší prakticky tímto způsobem: soudruh Miloš Kaláb, který je zakladatelem našeho pojetí vědeckého komunismu,⁷ se stal ředitelem Sociologického ústavu, vedoucí sekce historického materialismu na Filozofickém ústavu soudružka Irena Dubská se stala šéfredaktorkou Sociologického časopisu a týž soudruh Kaláb, ředitel Sociologického ústavu, je šéfredaktorem Filozofického časopisu“ [Základní otázky: 120].

roce 1970 – jistě nikoliv náhodou. Vstup „leninské“ dimenze neznamenal nic jiného než více či méně vědomou analogii „bolševizace“, která proběhla v komunistické straně ve 20. letech.

⁶ Zabývá-li se především vývojem v Praze, pak ze tří dobrých důvodů: situace zde je zatím nejlépe popsána; vývoj v Praze byl formálně modelový pro „chování“ v jiných oblastech a konečně Brno se vyvíjelo poněkud jinak, odchylně od předepsaného „ideálního typu“ (využívá je výhod proklamované „provinčnosti“). Vývoj v Brně přímo svádí k analogii se stavem v SSSR: zatímco Moskva je pod kontrolou, Novosibirsk „daleko od Moskvy“ si žije relativně vlastním životem...

⁷ Je kuriózní, že tento „obor“ byl specificky československým produktem: vědecký komunismus se v Sovětském svazu totiž začal jako samostatná disciplína ustavovat později než u nás. Byl to snad náš jediný příspěvek k „intelektuálnímu rozvoji“ našeho sovětského ideologického vzoru (a dozorce).

Rok 1968, přesněji jeho sociálně politické a kulturní důsledky, byl přelomovým rokem i ve vývoji sociologie. Tomuto oboru se totiž v poměrně krátké době (1963–1968) podařilo to, co se obvykle stává: dítě se vymklo z péče svých ideologických pěstounů velice rychle, postavilo se na vlastní nohy a začalo žít svým značně nezávislým životem. Dlužno říci, že doba tomu přála.⁸

Jak na věc pohlížely „stranické orgány“ *ex post*, tedy z perspektivy porážky Pražského jara (na němž se ostatně někteří sociologové významnou měrou podíleli), dokládá tento citát: „Snahy o masový rozvoj sociologie v Československu v druhé polovině šedesátých let vedly k založení Sociologické společnosti, v níž se mimo jiné uplatnily i některé politické ambice sociologů-elitářů a projevovaly se tendence k empirismu, který se odtrhl od historického materialismu, přeceňoval statistické procedury a jejich výsledky a orientoval se na západní novopozitivistickou sociologii. Současně vznikaly i pokusy o nekritické přijímání sociologické teorie zčásti na bázi československé buržoazní tradice (Bláha, J. L. Fischer) a zčásti současné buržoazní sociologie americké a západoněmecké“ [Vaněk 1981: 221]. Vcelku šlo o „ústup od třídního hodnocení jevů,... o šíření teorie konvergence a industriální společnosti, z praktického hlediska o politický subjektivismus, který... odmítal třídní hledisko a šířil tendence namířené proti vedoucí úloze strany“ [l. c.: 222]. Je přirozené, že taková „zrada na zájmech dělnické třídy“ nemohla zůstat bez odplaty.

Jen v Čechách však může i odplata mít tak kuriózní charakter, že se nad ním tají v údivu dech i po letech, kdy – řečeno s Máchou – *děťinství mého věk daleko odnesl divoký čas vztek*.

4.

Ačkoliv totalitní režimy mohou zdánlivě všechno, vřdycky jde o to, jak onu možnost proměny ve skutečnost, co tomu bude bránit a jak, jak samy naloží se svou mocenskou potencí a do jaké míry se samy vyčerpají osobními spory na úrovni „verchušky“. Osudy pražské katedry sociologie, v níž se jako v kapce vody odráží dobové ovzduší, byly zhruba následující. Do roku 1970 (tehdy probíhaly prověrky v komunistické straně) byl vedoucím katedry sociologie nadále docent Urbánek, jehož v roce 1970 na krátkou dobu vystřídal člen tzv. zdravého jádra⁹ Martin Marušiak, osobnost spíše tragikomická, což neznamená, že nikoliv nebezpečná. Z důvodů, jež by

⁸ Aniž zacházíme do podrobností: chci tímto konstatováním naznačit, že „lineární“ vidění vývoje komunistického systému v letech 1948–1989 je sice psychologicky (i morálně) pochopitelné, ale věcně je nesprávné, protože nepřesné. Právě proto nelze ani vnášet pojmosloví padesátých let do následujícího desetiletí a naopak nelze šedesátá léta zpětně poměřovat jen tím, co se stalo ve dvou desetiletích následujících. Podrobněji o tom v polském kontextu, ale s přesvědčivou analogií platnou i pro naše poměry, píše Maria Hirsowiczová, polská socioložka, která se v 60. letech na obnově sociologie i u nás aktivně podílela [Hirsowicz 2001].

⁹ Pojem „zdravé jádro“ byl obávaný terminus technicus. „Zdravé jádro“ tvořili ti a pouze ti členové strany, kteří bez váhání akceptovali srpnovou intervenci v roce 1968 a dali se jedno-

bylo v podrobnostech nevkusné uvádět,¹⁰ musel být Marušiak zastupován ve své funkci (pod záminkou studijního pobytu v SSSR, z něhož nikdy nic nevzniklo) Jindřichem Filipcem, který na krátký čas docházel řídit katedru ze svého hlavního pracoviště Ústavu pro filozofii a sociologii v Jilské, kde ovšem stačil nejprve ustavit odbor pro „boj s buržoazní filozofií a sociologií“, v jehož čele po nějakou dobu stál.¹¹ Toto intermezzo roku 1971 skončilo nakonec *zrušením katedry sociologie*, z níž předtím byli nuceni odejít Jiřina Šiklová a Bedřich Baumann (který později emigroval). Byla vytvořena doslova mamutí katedra, tentokrát již marxisticko-leninské filozofie, k níž byla přiřazena dokonce i bývalá katedra logiky.¹² Zbytky bývalé katedry sociologie byly subsumovány (samozřejmě bez dotázaní) pod *oddělení vědeckého komunismu a sociálního výzkumu*. Bylo to prazvláštní oddělení, protože nikdo z členů oddělení neměl nikdy nic s vědeckým komunismem společného, tento obor se ještě na Filozofické fakultě nevyučoval,¹³ a oddělení samozřejmě žádný sociální výzkum nikdy nekonceptovalo, tím méně realizovalo. Členové oddělení v zásadě udržovali základní pedagogický chod výuky sociologie – obor zrušen nebyl.

V roce 1973 se stal děkanem Filozofické fakulty docent z Vysoké školy politické (dříve: stranické) ÚV KSČ Václav Ráb, který vystřídal profesora Karla Gallu. Ten na sklonku života dostal úsloví, jež se jevilo kdysi jako pomluva, že totiž přeži-

značně do služeb normalizační moci reprezentované Husákem, Bilakem, Jakešem, Kolderem, Štrougalem a pro společenské vědy zvláště nebezpečným Janem Fojtíkem, jehož žena navíc vyučovala jako profesorka ruštiny na FF UK.

¹⁰ Šlo o duševní poruchu spojenou s abuzí alkoholu, což se projevovalo rozhodnutími a akty, jež jsou ze vzdálené časové perspektivy komické, ale ve své době byly děsivé: od „propouštění na hodinu“ po persekční bludy.

¹¹ Stačil značně zkomplikovat obhajobu diplomové práce Ivana Muchy a Tomáš Halík se jeho předvídatelnému drastickému zásahu vyhnul pouze tím, že Filipec přišel na jeho obhajobu pozdě. V tomto kontextu se sluší ale připomenout Halíkovo statečné vystoupení na promoci v roce 1971: Halík totiž odmítl ve svém poděkování studentů univerzitě přečíst předepsaný text zahrnující poděkování „dělnické třídě a socialistické společnosti vedené komunistické stranou“. Z odstupem času si lze jen obtížně představit, jak odvážný postoj i čin to byl. Na druhé straně jde o čin, který patří do mertonovské kategorie aktů s nezamýšlenými důsledky: Halíkovo vystoupení vyvolalo takovou hysterii ve stranických kruzích, že se mluvilo o převedení výuky sociologie z FF UK pod nějakou jinou instituci, snad Ústav marxismu-leninismu. Paradoxně situaci „zachránil“ Antonín Vaněk, který se vynuceně na FF UK vracel a katedru sociologie (nebo útvar jí podobný) prostě potřeboval z hlediska svých kariérních akademických ambicí.

¹² Pro pořádek: katedra měla oddělení dialektického a historického materialismu, dějin filozofie, vědeckého komunismu a sociálního výzkumu, logiky a později také politické ekonomie.

¹³ Podle Seznamu osob Univerzity Karlovy z roku 1983 existovala katedra vědeckého komunismu, která zajišťovala výuku stejnojmenného oboru (ano, byli absolventi, kteří měli na diplomech „vědecký komunismus“), byla však ustavena poněkud dříve. Jejím vedoucím byl profesor vědeckého komunismu (od roku 1978) Miroslav Krpata, po neslavně proslulém Ivanovi Hružovi (profesor od roku 1977) druhý to profesor této pseudodisciplíny (ani na Rusi takové profesory neměli). [Seznam 1983]

je každý režim. Normalizačnímu režimu posloužil tím, že jej legitimizoval svou (zčásti nepochybně zaslouženou) pověstí „prvorepublikového sociologa“. Ještě v roce 1969 Galla navrhl práci Machoninova týmu na cenu Univerzity Karlovy, v roce 1970 okamžitě sociologii jako obor opustil, a to dokonce ve dvojím smyslu: on osobně (byl přece profesionální sociolog a nikoliv neznámý) se sociologie zřekl a „přesedlal“ na „pedagogiku vysokých škol“, on jako „instituce“, totiž jako děkan fakulty, se vědomě a programově vzdal možnosti sociologii uchránit nejhoršího. Na obranu sociologie neučinil absolutně nic a ani jedinému ze sociologů nejen nepomohl, ale odmítal dokonce přiznat, že se snad s některými znal.¹⁴

Nový děkan fakulty Václav Ráb si absurdnost situace uvědomoval, a proto v roce 1974 přejmenoval staré oddělení na nové „oddělení sociologie“ (sociologie byla stále bez přívlastků) v rámci „katedry marxisticko-leninské filozofie“, které krátký čas vedl Antonín Matějovský (jehož mimořádně korektní, solidní a v rámci možností neuvěřitelně vstřícné a empatické chování dlužno připomenout). Potom a formálně pověřil jejím vedením Jana Sedláčka, který je na základě ústního pověření ale již fakticky vedl. [Seznam 1976] Tříleté období relativního poklidu (jehož odvrácenou stránkou bylo to, že na obor sociologie se nesměli do roku 1973 přijímat noví studenti, takže jednu dobu byly na FF jen 3.–5. ročníky) skončilo v roce 1977, kdy se na katedru marxisticko-leninské filozofie vrátil Antonín Vaněk, který byl v rámci vnitrostranického puče zbaven funkce ředitele Ústavu marxismu-leninismu Univerzity Karlovy (komičnost toho puče spočívá v tom, že po návratu z dovolené v Bulharsku Vaněk zjistil, že ve „své“ honosné ředitelně už nemá ani židli; našel tam však sdělení, že je převeden na katedru marxistické filozofie, aby „kádrově posílil“ Filozofickou fakultu).¹⁵ V roce 1977 se Vaněk rozhodl zřídit znovu katedru sociologie (vždycky měl sociologické aspirace, ačkoliv začínal jako standardní „vědecký komunista“), ale tentokrát již s razancí ublíženého manžela: když sociologie, tak „marxisticko-leninská“; na tom „leninském“ adjektivu trval zejména, a když „marxisticko-leninská“, tak nomenklaturní.

Antonín Vaněk jistě s nevelkým úsilím prosadil na sekretariátu ÚV KSČ, aby se katedry sociologie staly nomenklaturními, tzn., že to nadále a navždy měla být „stranická pracoviště“ s pečlivě vybranými kádry. Tento krok, který vědomě směřoval nejen proti zbytkům pražské sociologie, ale dokonce snad především proti brněnské sociologii (Vaněk se svou averzí vůči „Brňákům“ netajil), jejíž personální složení Vaněk „prostě nechápal“ (kromě Ivo Možného tam působil také Luboš Nový aj.).

¹⁴ Gallova role je o to trapnější, že prvorepublikový sociolog slušné reputace prokazatelně přesvědčoval studenty, že nemají sociologii studovat, protože tento obor („dávka, která se vyspala s každým“, podle jeho doslovného vyjádření) nemá žádnou perspektivu. Naštěstí nedošel tak úplně sluchu.

¹⁵ Dnes je známo, že to byl důsledek špatně rozehrané vnitrostranické hry: Vaněk nabídl Fojtíkovi rezignaci pod jakousi záminkou s hlubokým přesvědčením, že bude přemlouván, aby jako nepostradatelný kádr ve funkci zůstal. Tento kalkul nevyšel a Fojtík Vaňkově žádosti „vyhověl“.

Ačkoliv se psal teprve rok 1977 a některé personální změny (rozuměj vynucené odchody z katedry a její posílení „mladými kádry“) Vaněk prosadil, „strana byla unavena“, nikomu se již do čistek nechtělo, znechucení nad otevíráním „starých ran“ bylo všeobecné dokonce i mezi straníky velmi oddanými...

Takový je tedy historický osud jedné sémantické hry, která řadu lidí stála přerušení slibně započatých odborných kariér, někteří platili zdravím, někteří byli dokonce přímo persekvováni a kriminalizováni. Ale to už je jiná historie.

5.

Věčná, meritorní otázka, kterou lze klást, zní ovšem takto: Bylo možné v těchto podmínkách vůbec „dělat sociologii“ jako vědní obor a jako pedagogickou disciplínu? V odpovědi na tuto otázku je zakódována asi odpověď na otázku jinou, závažnější – proč se totiž „brněnská sociologie“ tak rychle zotavila z ran, jež sociologie celá v normalizačním období (1970–1989) utrhla? V Brně se podařilo nepochybně zásluhou osobní statečnosti docenta Jaroslava Stříteckého a jeho mimořádné schopnosti hrát hru na schovávanou se stranickými bosi nejen zachovat opravdu odborně kompetentní jádro oboru (v čele s Ivo Možným a Lubošem Novým), ale současně vychovat generaci mladých sociologů, kteří byli a jsou dobře vybaveni k tomu, aby obstáli v náročné konkurenci evropské, ba světové sociologie. Srovnání odborné produkce pražské a brněnské katedry „marxisticko-leninské sociologie“ (od roku 1977) ukáže i pogramotnému rozdíl mezi tím, co se v Praze „produkovalo“ a co se v Brně psalo.

Mladá generace by tedy měla vědět, že bájný Fénix sociologie na konci roku 1989 povstal z popela. Povstal sice, ale notně, notně ušpiněně.

Celá tato retrospektiva chce být aktem demytizačním. Při výkladu minulého vývoje se v rozporu s fakty, daty, vzpomínkami, záznamy a dokumenty stylizujeme do dvou krajních poloh, z nichž žádná není úplně korektní:

První mýtus vychází z implicitní představy nediferencovaného vývoje „komunistického totalitarismu“. Tento linearismus vede k tomu, že se podobně nediferencovaně vidí vývoj společenských věd v letech 1948–1989 a „vznik marxistické sociologie“ je vykládán jako podivná deviace ve fungování systému, který měl úplnou ideologickou a politickou kontrolu ve svých rukou. V rámci této mytologizace existuje na jedné straně skupinka věrných („žáci Bláhovi a Fischerovi, stoupenci Královi“) a odpor kladoucích sociologů *par excellence* a na straně druhé nediferencovaná horda „marxistů“, z nichž někteří pochopili svůj omyl až tehdy, když jim „rodná strana šlápla na jejich kuří oko“ (jak se v mediálním žargonu dnes říká).

Druhý mýtus zkresluje reálný kontext vzniku „nové sociologie“ v 60. letech tím, že ji interpretuje jako vědomé navázání na tradici předmnichovské sociologie a dokonce jako „vzpouru proti režimu“, byť v mezích haškovského zákona. To je příjemný, ale zavádějící sebeklam: bylo by krásné, kdybychom mohli říci, že tomu tak bylo, ale neodpovídá to realitě a možnostem doby.

Jediné realistické vysvětlení nabízí věčná snaha zakomponovat vývoj sociologie do celku sociokulturního procesu, který probíhal v 60.–80. letech minulého století. Každý takový proces je multidimenzionální a podílejí se na něm sociální skupení značně odlišná. Problém (metodologický a interpretační) tohoto přístupu lze oprávněně vidět v tom, že s postupujícím časem spousta pojmů, souvislostí a témat nabude na nesrozumitelnosti.¹⁶ Bylo by nespravedlivé, kdyby některé zápasy, které byly prožívány jako existenciální dramata a ve skutečnosti byly od počátku žabomyšími vojny, a jiné, které byly upřímným usilováním o naplnění požadavků, jež na sociální aktéry klade „umění možného“, a jež nejednou končily opravdovými lidskými tragédiemi, se ocitly na jedné hromadě nepoužitelného harampádí. V tom velkém zápasu o duchovní podobu české společnosti, jehož se sociologie také účastnila, měli nepochybně podstatně více pravdy (a mnohdy pravdu celou) ti, kteří a *limine* od počátku odmítali jakoukoliv hru s komunismem a marxismem, než ti, kteří věřili v „obrodný proces“ a „autentický marxismus“. Těch prvních ale bylo neskonale méně, než se to jeví z dnešní perspektivy.

MILOSLAV PETRUSEK je profesorem sociologie na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze, jejímž byl děkanem v letech 1991–1997. Je autorem několika monografií, například *Sociometrie* (1969), *Alternativní sociologie* (1992), *Teorie a metoda v moderní sociologii* (1993 a 1996), *spoluautorem a předsedou redakční rady Velkého sociologického slovníku* (1996), *editorem řady knih z klasické, moderní a postmoderní sociologie. Zabývá se sociologickou teorií a dějinami sociologie, přednáší na FSV, FHS a FF UK kursy pod souhrnným názvem Sociologie mezi modernitou a postmodernismem.*

Literatura

- Dubská, I. 1963. *Auguste Comte a vytvoření sociologie*. Praha: Nakladatelství ČSAV.
- Hirsowicz, M. 2001. *Pułapki zaangażowania: Intelektualiści w służbie komunizmu*. Warszawa: Scholar.
- Hrzal, L., K. Mácha 1961. *Předmět a metoda historického materialismu. Základní otázky*. Praha: SNPL.
- Koubská, L., B. Osvaldová 1999. *Než to zapomenem*. Praha: Makropulos.
- Klofáč, J., V. Tlustý 1959. *Současná empirická sociologie*. Praha: Orbis.

¹⁶ Nemyslí, že „mladá generace“ bude intelektuálně ochuzena, když nebude vědět, co to byl „vědecký komunismus“, a když neporozumí akcentu, který byl po roce 1970 položen na adjektivum „leninský“. Má své starosti a své problémy. Zůstává obecný problém: nenabídneme-li interpretační klíč k minulosti my teď, bude navždycky pozdě. Ochuzeny budou kulturní dějiny jedné velké epochy, která se sice nemůže opakovat, ale která nabízí až příliš mnoho počinů.

- Musil, J. 2002. „Ivo Možný – sedmdesátník“. *Sociologický časopis* 38 (5): 631–634.
- Petrusek, M. 2000. „Co bylo, když sociologie nebyla. Osudy zakázané a zhanobené vědy 1948–1963“. Pp. 35–52 in Barvíková, H. (ed.), *Věda v Československu v letech 1953–1963*. Sborník z konference. Praha: Archiv AV ČR.
- Seznam osob Univerzity Karlovy*. 1976. Praha: Univerzita Karlova.
- Seznam osob Univerzity Karlovy*. 1983. Praha: Univerzita Karlova.
- Urbánek, E. 1968. „O znovuzahájení výuky sociologie na Filosofické fakultě KU“. *Acta Universitatis Carolinae: Philosophica et historica* 4: 5–12.
- Vaněk, A. 1981. *Přehled dějin české a slovenské sociologie: Od nejstarších dob až do roku 1945*. Praha: SPN.
- Vaněk, A. 1986. *Slovník českých a slovenských sociálně politických myslitelů a sociologů 1848–1980*. Praha: Univerzita Karlova.
- Základní otázky sociologie: Materiály z celostátní konference*. 1965. Praha: Socialistická akademie.
- Zybertowicz, A. 1995. *Przemoc i poznanie. Studium z nie-klasycznej socjologii wiedzy*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.

revue PROSTOR

společnost

politika

kultura

umění

Konfrontace názorů, úvahy, eseje, excerpta, anketa a diskuse na téma

Duše a svět ve světle filmu

Názor Krzysztofa Zanussiho *Evropa a film: Kam jdeme?* ■ excerpta Hany Kodíčkové *Hudba, film a symbolika forem* ■ diskuse Saši Gedeona, Čestmíra Kopeckého, Jiřího Peňáse a Jana Šterna na téma *Současný český film: omyly, hodnoty, směřování* ■ stať Jana Jůna *Fenomén Michael Moore* ■ konfrontace Josefa Škvoreckého, Krzysztofa Zanussiho, Karla Theina, Toma Stopparda, Andrey Sedláčkové, Vladimíra Henricha, Heleny Bendové, Zdeňka Podskalského, Jana Gogoly st. ■ úvaha Luigi Žoji *Hollywood a duše bez tragédie ve století psychoanalýzy* ■ esej Stanislavy Přádné *Ženy, srdce a pohlaví* ■ ukázka z nového scénáře Igora Chauna a Václava Šaška ■ fejeton Nataši Tanské *Životofilm* ■ vyznání tvůrců českého dokumentárního filmu Jana Špáty, Josefa Císařovského, Tomáše Škrdlanta, Viliama Poltíkoviče, Bohuslava Blažka, Pavla P. Riese ■

Dvojčíslo PROSTOR 63-64 (199 Kč) vyjde v prosinci 2004 a můžete je objednat ve vybraných knihkupectvích a na novinových stáncích, anebo se slevou za 300 Kč za celoroční předplatné (čtyři čísla) na adrese: SEND Předplatné, P.O.Box 141, 140 21 Praha 4, tel.: 777728754, e-mail: pavel@send.cz, web: www.send.cz. Vydává Sdružení pro vydávání revue PROSTOR, tel. + fax: 222248052, e-mail: revue.prostor@atlas.cz, web: www.revueprostor.cz